

УДК 94 : 371] (477.5) «1870-1879»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.6.301>

*Назар Котельницький**

ІМПЕРАТИВИ РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВИТИ У ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПАРТІЇ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (1870–І РР.)

Анотація: У публікації розглядаються головні імперативи розвитку початкової освіти у практичній діяльності ліберальної партії Північної України у 1870-х рр. Автор прийшов до висновку про те, що галузь народної просвіти була об'єктом системної та постійної уваги з боку представників опозиційної аристократичної фронди Північної України, зокрема на досліджуваному етапі. Не дивлячись на тривале скептичне ставлення селянського стану до земських навчальних закладів, яке було безпосередньо пов'язане з інертністю неосвіченості населення громад, великою скромністю їх фінансових можливостей і відсутністю належної комунікації між інститутами місцевого самоврядування та селянством, як основною верствою суспільства держави, все ж завдяки зусиллям членів земської ліберальної партії вдалося збудувати достатньо прогресивну систему народної просвіти краю, яка без усіляких перебільшень стала одним з видатних досягнень практичної діяльності земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60-80-х рр. XIX ст. У цілому, діяльність земських лібералів Північного Лівобережжя у царині народної просвіти була актом прогресивного подвижництва, який був спрямований на формування хоча б мінімально освіченого суспільства на українських землях Російської імперії та фундації основ громадянського суспільства.

Ключові слова: початкова освіта, земська ліберальна партія, земські школи, Північне Лівобережжя

Вступ. Важливу роль у розвитку освіти, культури та соціального прогресу в Україні відіграла земська освіта другої половини XIX – початку XX ст. Земства активно займалися створенням початкових шкіл, що дозволяло збільшити рівень грамотності серед селян, робітників та інших верств населення, які раніше не мали доступу до освіти. Школи створювалися на місцевому рівні за ініціативою земських зборів, а їх діяльність значною мірою залежала від потреб громади та її фінансової спроможності утримувати освітні заклади. Разом з тим, внесок окремих груп та осіб земського руху потребує додаткового дослідження для визначення їх внеску у справу розвитку початкової освіти як українських губерній у цілому, так і на регіональному рівні.

Відтак, метою публікації є дослідження маловідомих сторінок подвижницької діяльності представників опозиційної аристократичної фронди Північної України у галузі народної освіти шляхом залучення нововиявлених джерел.

Стан наукової розробки проблеми. Історія земського ліберального руху на півночі Лівобережної України залишається маловідомою сторінкою української історії. Оскільки

* Котельницький Назар Анатолійович – член-кореспондент Української академії наук, кандидат історичних наук, доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая (Чернігів, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>; E-mail: subton7@gmail.com

земська опозиція була однією з трьох важливих течій антисамодержавного руху в імперії Романових, поряд з національною та народницькою, її системне вивчення є вельми актуальним завданням для вітчизняної історіографії у світлі побудови вже новітньої української державності. Політична історія цієї течії у визвольному русі Російської імперії є на даний момент найбільш вивченим аспектом історії багатогранного явища, яким, без жодних сумнівів, був земський лібералізм північної України¹. Однак, більшість напрямків діяльності представників опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя та до сьогодні є малодослідженими.

Багато напрямків практичної діяльності опозиційної аристократичної фронди регіону й до сьогоднішнього дня є малодослідженим явищем у вітчизняній історіографії. Показовим прикладом можна вважати подвижницьку працю представників земського лібералізму краю у сфері народної просвіти. Незважаючи на те, що репрезентантам сучасної української історичної науки вдалося досягти помітного прогресу у вивченні формування основ політики ліберальних земців Північної України у початковій освіті, фундації жіночої просвіти², все ж залишаються невисвітленими чимало інших сюжетів прогресивної роботи земських лібералів.

Основна частина. 1870-і рр. стали продуктивними у натхненній праці ліберальних земців Північного Лівобережжя на ниві просвіти, хоча кожне своє досягнення опозиціонерам доводилось захищати на практиці у важкому політико-ідеологічному протистоянні з представниками реакційного політикуму та подоланні інертності неосвіченого суспільства Російської імперії.

Так, наприклад, 29 жовтня 1871 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання, консервативними політичними силами земства було порушено питання про «поспішність» створення у повіті спеціалізованого шкільного фонду, який був започаткований у вересні 1870 р., завдяки персональній ініціативі керманіча опозиційної аристократичної фронди північної України – І. Петрункевича. Аргументи

¹ Мироненко О.В. Іван Петрункевич як фундатор ідеї новітньої європейської моделі судової конституційної юстиції. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4. С. 79-96; Моїсієнко В.М. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60-80 рр. XIX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 1999. 19 с.; Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття: автореф. дис... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 18 с.; Скакун О.Ф. Политические и конституционно-правовые идеи либерального земства на Украине. *Советское государство и право*. 1982. № 3. С. 119-126.

² Див., наприклад: Котельницький Н.А. Жіноча просвіта та земський лібералізм Північного Лівобережжя (70-80-х рр. XIX ст.). *Культурологічний альманах*. 2022. Вип. 3. С. 77-88; Котельницький Н. «Письма из Чернигова» В.М. Хижнякова як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80-і рр. XIX ст.). *Вісник науки та освіти*. 2022. № 1. С. 287-295; Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I. The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*. 2022. № 11 (3). P. 994-1003; Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I., Nesterenko V.A. The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*. 2022. № 11 (4). P. 1345-1352; Котельницький Н.А. Формування основ політики земської ліберальної фронди північної України у галузі початкової освіти (60-і рр. XIX ст.). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 68. Т. 2. С. 10-21; Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I., Klepak A.S. Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. *European Journal of Contemporary Education*. 2024. № 13 (2). P. 462-469 та інші.

опонентів зводились до того, що заможні та фінансово посередні члени соціуму провінції сплачували однакові фіскальні збори до шкільного фонду. Консерватори пропонували впровадити для нащадків панівних станів суспільства корпоративну освіту та виховання, за прикладом практик, які поширені у дворянських інституціях.

Від ліберальних земців по цьому питанню виступив Г. Волк-Карачевський. Він наголосив на тому, що особливий шкільний фонд був створений саме для досягнення соціальної справедливості – наявності початкової школи у кожному населеному пункті Борзнянського повіту. Спеціальний солідарний податок у сумі – 4 коп. з кожної десятини землі, був запроваджений для того, щоб у подальшому не шукати ресурсів для фінансового забезпечення початкової освіти. А прогресивний принцип податкоутворення – «чим більше земельне володіння, його якість і прибутковість – тим більший податок», давав підстави бути впевненими у тому, що ідеали соціальної справедливості будуть неухильно дотримуватися.

Політичний соратник Г. Волк-Карачевського – М. Імшенецький, узявши слово відзначив, що інститути місцевого самоврядування повинні запозичувати усі найкращі традиції у сфері освіти, які поширені у прогресивних країнах світу, особливо Західної цивілізації. Так, зокрема, оратор вказав на приклад США, звідки, власне, і була запозичена модель спеціалізованого шкільного фонду, де галузь просвіти та виховання молодого покоління є зразково-показовою у порівнянні з Російською імперією³.

На засіданні Борзнянського земства 30 жовтня 1871 р. був затверджений персональний список попечителів початкових шкіл у повіті. Представники земського ліберального руху були обраними на ці посади. Зокрема, брати Г. і Н. Волк-Карачевський стали попечителями школи у рідному для них с. Британи; відомий правник – В. Савич став опікуватись школою у с. Головенька; М. Імшенецький був призначений попечителем школи у с. Ядути; беззаперечний «патріарх» земського лібералізму у Російській імперії – І. Петрункевич став опікуном зразкової земської початкової школи у с. Плиски.

На цьому ж засіданні консервативні депутати знову підняли питання про функціонування шкільного фонду у Борзнянському повіті у контексті формування кошторису фінансування системи освіти. Вони наполягали на ліквідації шкільного фонду, оскільки, з їх точки зору, кінцеві результати функціонування створеної освітньої галузі можна буде побачити лише через кілька десятків років. Крім того, реакціонери від аристократії опонували лібералам у тому, що крім США є ще й європейські країни, де немає шкільних фондів, а тому аргументи опозиціонерів не є істиною в останній інстанції. Окремо наголошувалось на тому, що ліберальні аристократи свідомо намагаються зайняти керівні посади у сфері просвіти, щоб у такий спосіб посісти не тільки непогано оплачувані посади, а й отримати ідеологічний вплив на соціум у світлі проведення майбутніх земських виборів. На переконання великого нобілітету, у політичній позиції земських лібералів були явні елементи провокування «міжстанової ворожнечі» у суспільстві, протиставлення інтересів окремих груп населення провінції, що є політично небезпечною тенденцією.

Захищаючи спеціалізований шкільний фонд повіту від знищення, члени земської ліберальної партії виступили з відповідними заявами. Так, М. Імшенецький у своєму

³ Журналы Борзенского уездного земского собрания очередной сессии 1871 года. Чернигов: Земская типография, 1872. № 5. С. 58-61.

виступі зауважив, що оскільки у повітових земських зборах переважає великий латифундціальний нобілітет, цілком логічним виглядає намагання максимально зменшити фінансування освіти народу, як необов'язкової статті земських бюджетних витрат згідно імперського законодавства. Г. Волк-Карачевський підтримав свого політичного соратника зазначивши, що консервативний політикум бажає передати утримання початкових шкіл винятково сільським громадам у провінції, оскільки, буцімто, це перш за все їх сфера компетенції та відповідальності.

Борзнянське повітове земство, після обговорення та тривалих емоційних дебатів, підтримало точку зору лібералів і постановило: залишити у повному обсязі функціонування спеціалізованого шкільного фонду Борзнянського повіту⁴.

У грудні 1872 р., на черговій сесії Чернігівського губернського земського зібрання, був розглянутий кошторис системи народної просвіти регіону. Від імені опозиційної аристократичної фронди Північної України у зборах виступив О. Карпинський.

Так, зокрема, на засіданні губернських земських зборів 11 грудня, О. Карпинський запропонував вирішити проблему дефіциту стипендіального фонду губернського земства шляхом надання згоди губернській управі на відкриття кредитної лінії у 1873 бюджетному році. Депутатський корпус підтримав ініціативу прогресиста й ухвалив збільшити загальний обсяг стипендіального фонду для студентів Чернігівської учительської семінарії ще на 100 руб. на рік⁵.

12 грудня О. Карпинський виступив у зібранні з приводу недостатньої кількості навчально-методичної літератури початкової школи у Чернігівському будинку сиріт. У своїй промові репрезентант ліберальної опозиції зазначив, що саме такі учбові заклади повинні бути взірцево-показовими, а з методологічної точки зору у них повинні домінувати новітні досягнення педагогічної думки. У контексті цього очолювати школу повинна творча особистість, з вищою освітою, яка володіє усіма сучасними прийомами виховання та навчання, має мотивуючі організаторські здібності. Педагогічний колектив закладу потребує розширення, оскільки контингент учнів і навантаження зростають. О. Карпинський вказав на те, що статус найманого земського службовця з відповідним посадовим окладом, правами та свободами стане привабливою перспективою для багатьох талановитих і небаждужих учителів, які забажають реалізовувати на практиці ідеали нової ери в історії Російської імперії. Призначення нового директора школи та формування цілісного педагогічного колективу нададуть функціонуванню будинку сиріт нового, творчого імпульсу, що без жодних сумнівів буде прогресивним кроком губернського земства на цій ниві. Депутатський корпус більшістю голосів підтримав пропозиції О. Карпинського⁶.

На цьому ж засіданні було розглянуто питання про придбання за рахунок бюджету Чернігівського губернського земства комплексу учбової літератури для початкових шкіл регіону. У промові по цій проблемі О. Карпинський наголосив на тому, що губернське зібрання не повинно економити бюджетні кошти на фінансуванні учительської семінарії.

⁴ Журналы Борзенского уездного земского собрания очередной сессии 1871 года. Чернигов: Земская типография, 1872. № 6. С. 66–67, 69–85.

⁵ Журналы очередного Черниговского губернского земского собрания 1872 года. Чернигов: Земская типография, 1872. № 1. С. 10.

⁶ Ibid. № 2. С. 35–37.

Інша справа, що ревізійна комісія зборів виявила факти витрати бюджетних фінансів не за призначенням, себто не на потреби закупівлі навчально-методичної літератури. Ця ситуація має стати тривожним «дзвінком» для губернського земства, яке має забезпечувати школи краю педагогічними кадрами, а у школах при цьому відсутнє належне методичне супроводження праці учителів. Більше того, О. Карпинський вказав на те, що подібні обставини мали місце і в інших повітах Чернігівської губернії. Зокрема, Ніжинське повітове земство офіційно повідомило Чернігівське губернське земське зібрання про те, що воно прийняло рішення про направлення своїх стипендіатів на навчання і виховання до Київської учительської семінарії, оскільки адміністрація Чернігівської семінарії зловживає своїми повноваженнями, в освітній установі процвітає корупція та незаконні фінансові махінації. У зв'язку з цим, на переконання О. Карпинського, губернське земство повинно негайно вжити усіх необхідних заходів з метою ліквідації згаданих ганебних явищ у стінах Чернігівської учительської семінарії⁷.

8 вересня 1873 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання була розглянута доповідь повітової управи про стан розвитку галузі просвіти. Від ліберальної партії краю з промовою виступив Н. Волк-Карачевський. У відповідь на намагання консервативних сил, які склали більшість у депутатському корпусі, передати повноваження призначення педагогічного персоналу початкових шкіл від повітової училищної ради, де домінували ліберали, до повітової земської управи, опозиційний аристократ, як член училищної повітової ради зазначив, що члени повітової земської управи не мають права створювати навчальні програми та формувати контингент претендентів на посади педагогів початкових шкіл – це пряма компетенція повітової училищної ради. Однак, представники виконавчого органу повітового земства мають право збирати та передавати до училищної ради увесь комплекс інформації про конкретних претендентів на посади шкільних учителів, тим самим виконуючи функцію ретельного відбору.

Що ж стосується закидів до голови повітової училищної ради – І. Петрункевича, який наполягав на тому, що повітова земська управа повинна займатись організаційними та господарськими питаннями функціонування шкіл, а змістовними речами – повітова училищна рада, і що у силу цього є дефіцит учителів у волостях, то Н. Волк-Карачевський зауважив, що подібні твердження не відповідають реаліям. Борзнянська повітова училищна рада постійно пропонувала повітській земській управі перелік кандидатур педагогічних працівників для початкових шкіл, навіть формуючи службовий гонорар учителів з власних коштів. Однак, у силу ідеологічних причин повітова земська управа не погоджувала призначення претендентів на вакантні посади.

Взагалі ж, на думку опозиціонера, з метою системного моніторингу стану справ в освіті потрібно впровадити посаду повітового шкільного інспектора, який би щорічно звітував як перед повітовою училищною радою, так і перед земською управою про досягнуті успіхи та існуючі проблеми у життєдіяльності освітньої сфери. Організаційне та господарське забезпечення початкових шкіл як було, так і залишається безпосереднім обов'язком повітової земської управи⁸.

⁷ Ibid. С. 38-39.

⁸ Журнали заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1873 года. Чернигов: Земская типография. 1873. № 2. С. 14-19; № 3. С. 32.

На засіданні Борзнянських повітових земських зборів 12 вересня 1873 р. реакційні політичні кола намагались дискредитувати прогресивне функціонування повітового шкільного фонду та знову порушити питання про припинення його діяльності. Від земських лібералів на захист фонду виступив Н. Волк-Карачевський, який наголосив на тому, що саме за допомогою фінансових ресурсів вказаного фонду є і буде надалі можливість регулярно відкривати народні училища у волостях повіту та будувати початкові земські школи у кожній селянській громаді. Постійна комерційна діяльність фонду на банківському та фінансовому ринках забезпечить системне зниження бюджетного фінансування земських установ краю для потреб народної освіти. Відтак, він категорично протестував проти підняття консервативними депутатами цього питання⁹.

29 вересня 1874 р. на засіданні Чернігівського повітового земського зібрання була проведена процедура призначення попечителів народних училищ у повіті. Члени опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя були обрані на вказані почесні посади: О. Карпинський – попечителем Петрушинського народного училища, М. Константинович – опікуном училища у с. Сібереж Чернігівського повіту Чернігівської губернії¹⁰.

На цьому ж засіданні була заслухана доповідь комісії повітового земства щодо розвитку окремих галузей земського господарства. У контексті стану сфери освіти було зазначено, що початкова народна освіта потребує прискіпливої уваги та наполегливої турботи. Земські установи, у першу чергу, повинні фінансувати забезпечення посадових окладів найманих службовців – педагогічних працівників, і закупівлю комплексів навчально-методичної літератури, яка необхідна для виховного й навчального процесу. Якщо селянські громади будуть мати можливість асигнувати на потреби початкових шкіл свої фінанси, то загальний бюджет навчального закладу можна збільшувати до 1 000 руб. щорічно.

Комісія рекомендувала фінансувати будівництво освітніх закладів керуючись прогресивним практичним досвідом та алгоритмом Сосницького повітового земства, який полягав у наступному. Спочатку повітова земська управа бере кредит у Чернігівського губернського земства за прикладом організації функціонування ощадно-позичкових товариств. Термін позики – 10 років. Однак, банківський відсоток не комерційний, а пільговий – від 3 до 5% щорічних. Далі, по мірі появи нових навчальних закладів, у повіті може ставитись питання про організацію обов'язкового початкового навчання для більшості населення краю. Комерційна діяльність виконавчого органу земського самоврядування на фінансовому ринку буде цьому сприяти. Використовуючи економічні можливості повітове земство зможе фінансувати стипендіальний фонд для своїх делегатів-студентів у Чернігівській учительській семінарії¹¹.

27 вересня 1874 р., на засіданні чергової сесії Городнянського повітового земського зібрання була розглянута профільна доповідь повітової земської управи про стан розвитку системи народної освіти краю. Виконавчий орган земського самоврядування повідомляв,

⁹ Ibid. № 6. С. 50-51.

¹⁰ Журнали очередного заседания Черниговского уездного земского собрания 1874 года. Чернигов: Земская типография, 1875. № 6. С. 26.

¹¹ Ibid. С. 53-59.

що у Городнянському повіті існує 15 народних училищ, у тому числі – Олешнянське, яке функціонує завдяки своєму опікуну О. Ліндфорсу у його помешканні. Кількість учнів чоловічої статі складає – 608 осіб, жіночої – 89. Загальний кошторис фінансування педагогічного складу системи освіти – 1 500 руб., однак представники духовенства, які викладають Закон Божий, не отримують гонорарів із земського бюджету, оскільки існує дефіцит бюджету. Городнянська повітова земська управа зазначила, що вказана проблема має системний характер, а повітова училищна рада не тільки неодноразово вказувала на те, що недостатність фінансування призводить до системного зниження компетенцій учнів у релігійних дисциплінах, а й надіслала повітовому земству клопотання про асигнування необхідного гонорару священнослужителям для викладання Закону Божого.

У результаті обговорення питання Городнянське повітове земське зібрання постановило: 1. збільшити консолідований бюджет системи освіти повіту до 1 800 руб.; 2. виділити 150 руб. на придбання новітньої навчальної літератури для учбового процесу; 3. асигнувати із земського бюджету 240 руб. в якості надбавок, премій і доплат для прогресивних і талановитих педагогів початкових шкіл, які розподілити за погодженням з повітовою училищною радою; 4. внести у бюджетний розпис позицію про асигнування 216 руб. в якості гонорару для священнослужителів, які будуть викладати Закон Божий у школах повіту; 5. збільшити розмір стипендій від Городнянського повітового земства для студентів Чернігівської учительської семінарії до 200 рублів¹².

Представник земської ліберальної партії – О. Ліндфорс не погодився з окремими пунктами постанови повітових зборів. Зокрема, він зауважив, що викладання Закону Божого є головною педагогічною місією репрезентантів духовенства у соціумі. Тому, дуже скромний посадовий оклад, який призначається повітовим земством, навряд-чи буде стимулювати священників служити у земських початкових школах.

Городнянське повітове земство, прислухавшись до аргументів О. Ліндфорса, ухвалило: 1. вилучити з бюджету позицію про асигнування 216 руб. для викладачів Закону Божого, а ці кошти передати у розпорядження Олешнянського народного училища; 2. за погодженням з повітовою училищною радою направити клопотання керівництву Чернігівської єпархії з проханням розглянути можливість корпоративного нагородження священнослужителів, які будуть мати бажання безкоштовно викладати Закон Божий у земських початкових школах повіту¹³.

27 жовтня 1874 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання була розглянута проблема закриття початкових народних шкіл. Консервативні депутати вказували, що повітова земська управа закрила школу у с. Крупичполе Борзнянського повіту, буцімто, без очевидних поважних причин, і крім того, опозиційні ліберальні діячі, які складають більшість персонального складу повітової земської управи та повітової училищної ради, на переконання реакціонерів, фактично панують в усіх установах системи народної освіти¹⁴.

¹² Журнали очередного и чрезвычайного заседания Городнянского уездного земского собрания 1874–75 гг. Чернигов: Земская типография, 1875. № 3. С. 55–56.

¹³ Ibid. С. 58.

¹⁴ Журнали заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1874 года. Чернигов: Земская типография, 1875. № 3. С. 20.

У відповідь на ці закиди з промовою виступив лідер ліберальної партії північної України – І. Петрункевич. Під час свого виступу він зауважив, що усі закиди представників влади необґрунтовані. Він, в іпостасі голови повітової училищної ради, відвідав згаданий учбовий заклад. Інспекція засвідчила очевидний факт того, що приміщення школи знаходиться в аварійному стані та загрожує безпеці як учнів, так і педагогів, оскільки стеля могла зруйнуватися у будь-який момент. Крім того, у навчальному закладі практично відсутнє опалення, що обумовлює критично низьку температуру у приміщенні, і як наслідок – постійну загрозу стану здоров'я як вчителям, так і учням. У зв'язку з цим, І. Петрункевич, як очільник контролюючої інстанції, порушив питання про закриття школи у разі, якщо громада с. Крупичполе не зможе оперативно знайти інше приміщення для школи, яке б відповідати усім вимогам безпеки. До того ж виявилось, що вказане приміщення Крупичпольської школи належить не одній, а кільком сільським громадам Борзнянського повіту, а відтак у будь-який момент може бути повернене власникам, у наслідок чого учбовий заклад залишиться взагалі без будь-якого приміщення. Після невдалих перемовин повітової училищної ради з представниками громади села, які не призвели до будь-яких позитивних результатів, координуючий орган прийняв рішення про закриття учбового закладу.

Продовжуючи, керманіч опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя відзначив, що звинувачення реакціонерів у тому, що ліберали захопили галузь народної просвіти у свої руки, є безпідставними. І. Петрункевич зауважив, що опозиціонери цілком усвідомлюють економічне становище абсолютної більшості населення провінції – селянства, яке нездатне фінансувати навіть систему початкової освіти зі свого бюджету. З іншого боку, саме за допомогою створеного у вересні 1870 р. спеціалізованого шкільного фонду, повітовому земству вдається рівномірно розподіляти ресурси для потреб системи освіти, шляхом солідарного та прогресивного оподаткування усього комплексу активів власності, тим самим звільнивши від видатків на цю галузь майно суб'єктів, які не є членами згаданих селянських громад.

У земстві працює багато найманих службовців з середовища прогресивної інтелігенції, які мають походження з соціуму різних спільнот народу та вищий за селянство рівень освіченості. Тому про жодне домінування лібералів у царині просвіти не йдеться, адже згідно нового Положення про народні школи, з 1 липня 1874 р. контроль і нагляд за початковими навчальними закладами переданий у сферу компетенції інспекторів народних училищ і повітових предводителів дворянства, які отримали право наймати на службу спеціальних осіб для здійснення процедур координації.

Що ж стосується принципів фінансування, то І. Петрункевич наголосив на тому, що консерватори де-факто намагаються передати забезпечення початкових шкіл винятково сільським громадам і погоджуються матеріально підтримувати лише церковнопарафіяльні школи. Якщо земство буде допомагати лише окремим волостям і громадам, які не мають ресурсів для будівництва шкіл, то як тоді інститути земського самоврядування будуть фінансувати систему народної освіти? Якщо оподатковувати лише активи власності персон, які не є членами громад, то це буде прецедент формування винятково станових податків, що є несумісним з ідеалами нової доби в історії Російської імперії. Суцільне, фронтальне оподаткування усіх категорій майна населення провінції на основі однакової для усіх

податкової ставки призведе до того, що селянство, як найбільш соціально вразлива частина суспільства держави, буде вимушене платити у кілька разів більше фіскальних зборів, ніж інші стани, оскільки колишні кріпаки, у силу своїх колосальних боргових зобов'язань, знаходяться у набагато складнішому фінансовому становищі, ніж їх колишні рабовласники, яким надає економічну допомогу верховна влада. Тому прогресивна шкала податкоутворення є соціально справедливою.

Забезпечення початкових народних шкіл із спеціалізованого фонду є абсолютно виправданим та економічно обґрунтованим. Відтак, збільшення посадових окладів земським службовцям – учителям до 300 руб. на рік буде найкращим виявом турботи про педагогічний корпус учбових закладів та інструментом пошуку достойних кандидатів на посади найманих земським службовців¹⁵.

Точку зору І.Петрункевича підтримав його політичний соратник – Г.Волк-Карачевський. Він зауважив, що повітове земство щорічно витрачає на початкові народні школи 400 руб. У перерахунку на кожного учня це приблизно дорівнює лише 6 рублям, при середній загальній кількості контингенту – до 100 осіб. Звичайно, такі асигнування не можуть влаштувати прогресивну громадськість. На переконання ліберала, потрібно оцінювати не кількість учнів, які отримали атестати про закінчення школи, а перш за усе – якість здобутих знань, навичок, умінь і виховання¹⁶.

Після тривалих та емоційних дискусій Борзнянське повітове земство постановило: 1. зберегти чинну систему народної освіти у повіті; збільшити посадові оклади педагогів початкових шкіл до 300 руб. на рік; 2. з метою подальшого прогресу у справі початкової освіти, всебічно розвивати заснований земством особливий шкільний фонд, систематично та регулярно наповнюючи його належними фінансовими ресурсами; 3. усім без виключення студентам – стипендіатам Чернігівської учительської семінарії асигнувати з бюджету по 300 руб. на рік; 4. учителям, які не мають достатнього стажу роботи призначити службовий гонорар у розмірі не менше 250 рублів на рік; 5. усі вечірні заняття у початкових школах ліквідувати, а існування та фінансування багатокласних класів заборонити, оскільки це не сприяє якості освіти; учнів вечірніх класів перевести на навчання до земських початкових шкіл; 6. викладачам релігійних дисциплін – представникам православного духовенства, після річного випробувального терміну на педагогічних посадах, призначити посадовий оклад у розмірі – 20 руб. на рік, з можливістю отримання доплат, надбавок і премій у сумі 30 руб. на рік; 7. джерелом фінансування кошторису вважати залишки не витрачених статей земського бюджету за кожен календарний рік¹⁷.

11 грудня 1874 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання був розглянутий кошторис видатків інституції місцевого самоврядування. Представники ліберальної опозиції – М.Константинович, І.Петрункевич, О.Ліндфорс у своїх заявах виступили за те, щоб наймані земські службовці – учителі, займались винятково педагогічною діяльністю, оскільки інші допоміжні функції не є їх безпосередньою компетенцією. Що ж стосується садівництва й інших опосередкованих

¹⁵ Ibid. № 3. С. 21-24.

¹⁶ Ibid. С. 25.

¹⁷ Ibid. С. 26-27.

навичок і вмінь учнів, то їх можуть викладати ремісники, оскільки мешканці сіл і селищ, на відміну від міщан, і без того на цілком достатньому рівні володіють мистецтвом аграрного виробництва. Губернські земські збори підтримали точку зору земських лібералів¹⁸.

7 грудня 1875 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута профільна доповідь губернської земської управи про перспективу запровадження у Чернігівській губернії обов'язкового початкового навчання. Від опозиційної аристократичної фронди північної України з великою промовою виступив М. Константинович.

Під час свого «спічу» репрезентант лібералів зауважив, що постановка питання про впровадження загальнообов'язкового початкового навчання у регіоні є передчасною, оскільки має місце диспропорція у галузі просвіти: у початковій школі навчаються лише 16% хлопчиків і 8% дівчаток, а самі приміщення шкіл постійно переповнені, адже не вистачає обсягу аудиторного фонду. Земські установи, на переконання оратора, повинні зробити усе, що від них залежить, щоб навести лад в освітній сфері. Проблеми усім відомі: недостатність будівель для народних шкіл, постійний дефіцит коштів для належного матеріально-технічного забезпечення навчальних закладів, критична недостатність фінансових ресурсів селянських громад у справі облаштування учбових об'єктів. Губернське земство може допомогти, шляхом надання усім бажаним селянським громадам безвідсоткового кредиту для розвитку народної просвіти з обов'язковим відтермінуванням сплати позики.

Іншою проблемою було погане забезпечення бібліотек початкових шкіл сучасною навчально-методичною літературою, що згубно впливало на якість освіти та виховання молодого покоління і відвертало учнів від земської школи. На погляд М. Константиновича, губернське земство могло б асигнувати з бюджету 2-3 тисячі рублів для створення системних бібліотечних складів у тих повітах, які не мають зручного транспортного сполучення зі столицею губернії – Черніговом. Вказані склади могли б забезпечити не тільки розширення асортименту інструктивної літератури, а й суттєво знизити її вартість у світлі оптового характеру земських закупівель. Нарешті, у Чернігівській губернії вкрай обмаль зразково-показових шкіл, які б могли стати взірцем для наслідування. Як тільки подібні учбові заклади з'являться, громади візьмуть цей прогресивний приклад на «озброєння» та поставлять за мету досягнення подібного рівня. Відтак, констатував М. Константинович, без вирішення фундаментальних практичних питань постановка проблеми про обов'язкове початкове навчання є суто теоретичною¹⁹.

На наступному засіданні губернських земських зборів 8 грудня 1875 р., розгляд проблем розвитку освіти мав своє продовження. Зокрема, репрезентант лібералів О. Ліндфорс зазначив, що штучне, адміністративне запровадження обов'язкового початкового навчання у краї не буде мати успіху, оскільки без наявності бажання населення навчатись, бути освіченими, без компліментарного ставлення до інституцій земського самоврядування, необхідних позитивних результатів не варто очікувати, а тому жодних гарантій виконання проекту не існує.

¹⁸ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1874 года. Чернигов: Земская типография, 1875. № 6. С. 142.

¹⁹ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 года. Чернигов: Земская типография, 1875. № 2. С. 20–22.

Інший член опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя – О. Карпинський виступив з промовою по цьому питанню. Він відзначив, що спочатку потрібно ліквідувати усі наявні проблеми функціонування існуючих учбових закладів. І саме у цьому аспекті роль губернського та повітових земств буде визначальною. Що стосується відкриття кредитних ліній з бюджету губернського земства для потреб народної просвіти, то ці заходи вже почали реалізовуватись на практиці – асигновано 3 тисячі рублів. Теж саме можна сказати й про створення бібліотечних складів: губернська земська управа вже надала позики для задоволення цих потреб, виділила ресурси для формування страхового фонду протипожежної безпеки, видання спеціалізованих бібліографічних каталогів, буклетів, покажчиків і довідників. Губернська земська управа планує компенсувати витрати бюджету майбутнім комерційним прибутком від продажу букіністики²⁰.

Чернігівське губернське земство, після тривалого обговорення питання більшістю голосів постановило: 1. відхилити у цілому ідею про запровадження загального обов'язкового початкового навчання у Чернігівській губернії як передчасну; 2. доручити губернській земській управі асигнувати з бюджету додатково 3 000 рублів у якості безвідсоткового кредиту для селянських громад з метою побудови нових приміщень для вже функціонуючих початкових народних шкіл; 3. додатково виділити 1 000 рублів для облаштування бібліотечних складів у повітах губернії; 4. усі витрати на потреби галузі освіти у повітах покласти на бюджет губернського земства, тільки після підтвердження їх необхідності повітовими земськими установами²¹.

Зауважимо, що відмова Чернігівського губернського земства від ідеї про запровадження загального обов'язкового початкового навчання у регіоні мала комплекс причин. Серед вказаних вище була і специфічна, пов'язана з інертністю неосвіченого населення громад і відсутністю належної комунікації між інститутами місцевого самоврядування та селянством, як основною верствою суспільства країни. Видатний учений – статистик О. Русов у своїх працях з цього приводу зазначав, що у селянському соціумі дуже довго панувала точка зору про відсутність великого сенсу у початковій освіті для дітей, оскільки вона потрібна для кар'єрного зросту, скажімо – перспективи здобуття посад провінційних чиновників, бюрократів представництв центральних органів влади, або канцелярських службовців релігійних структур. Селяни, у силу своїх дуже скромних фінансових можливостей, жодним чином не вірили, що можуть досягнути таких вершин. Відповідним було і ставлення до земських початкових шкіл: селянський стан був впевненим, що ці заклади створені, у першу чергу, для заможних верств соціуму, тому навчати там своїх дітей, а тим більше сплачувати великі податки на їх функціонування – сумнівна справа. Лише з часом, великими зусиллями прогресивних земців вдалося подолати ці негативні тенденції у сприйнятті селянства²².

12 грудня 1875 р., Чернігівські губернські земські збори розглянули питання про розмежування бюджетного фінансування галузі народної просвіти між установами місцевого самоврядування й органами державної влади. Виступаючи з цього приводу

²⁰ Ibid. № 3. С. 43–45.

²¹ Ibid. С. 46.

²² Русов О. Видатки 8-ми українських губерній на початкову народну освіту. *Світло*. 1914. № 7–8. С. 28–29.

представник земських лібералів – О. Ліндфорс відзначив той факт, що вищі та середні навчальні заклади забезпечуються та фінансуються ресурсами Державного казначейства, себто інститутами центральної влади. Виборні ж інституції місцевого самоврядування, зокрема земські та міські, займаються розвитком початкової освіти шляхом відкриття та забезпечення початкових шкіл, хоча для цього завдання у вказаних установах не вистачає достатніх ресурсів. Виходячи з того, що Чернігівське губернське земство у силу своїх фінансових можливостей допомагає розвитку середніх учбових закладів по усій території краю, О. Ліндфорс запропонував не асигнувати кошти з бюджету губернського земства на реальні училища, які функціонують у повітах губернії, оскільки їх матеріальне забезпечення є обов'язком уряду, бо повітові земства не мають для цього ресурсів.

Чернігівське губернське земство після обговорення питання ухвалило компромісне рішення: асигнувати з бюджету губернського земства половину фінансового ресурсу, який необхідний для функціонування та життєдіяльності реальних училищ у Чернігівській губернії, у тому числі – стипендіального фонду цих освітніх закладів²³.

15 січня 1878 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання розглядалося питання про фінансування ремісничого класу при Чернігівському будинку сиріт.

Виступаючи з цього приводу представник земських лібералів – О. Карпинський зауважив, що у 1876 р. губернська земська управа підготувала проект перетворення вказаної учбової одиниці у повноцінне ремісниче училище, який був переданий для вивчення усім 15 повітовим земствам Чернігівської губернії. Оскільки проблема функціонування Чернігівської учительської семінарії юридично вирішена, шляхом прийняття постанови про закриття освітнього закладу, то питання майбутнього ремісничого училища виглядає не таким складним. У власності губернського земства перебуває одна будівля, яка дислокується на території будинку сиріт, яку цілком можна пристосувати до потреб згаданого закладу професійно-технічної освіти. У контексті цього потрібно дати профільне доручення губернській земській управі щодо внесення у залу засідань проекту заснування Чернігівського ремісничого училища протягом року, а також розгляду позиції та пропозицій повітових земств губернії з цього приводу. О. Карпинський наголосив, що відкриття училища у Чернігові ліквідує необхідність асигнування із земського бюджету стипендій для студентів, які змушені навчатись у подібних учбових закладах поза межами губернії.

Губернські земські збори ухвалили: виділити необхідні кошти для функціонування ремісничого класу будинку сиріт, але доручити губернській земській управі оперативно вивчити усі питання, пов'язані з перспективою відкриття ремісничого училища у Чернігові, щоб у найближчий час прийняти усі потрібні рішення²⁴.

26 жовтня 1878 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання був розглянутий кошторис видатків повітового земства для потреб галузі просвіти.

Першим від опозиційної аристократичної фронди краю виступив В. Варзар. Оратор

²³ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 года... № 8. С. 169-170.

²⁴ Журналы Черниговского очередного губернского земского собрания 1878 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, 1878. № 1-4. № 8. С. 250-254.

зазначив, що кожна сільська громада, яка побудувала школу на своїй території, має право на отримання субсидії від повітового земства у сумі 280 руб. щорічно. Проблема полягає у тому, що має місце територіальна диспропорція у загальній кількості відкритих і функціонуючих початкових шкіл. Так, наприклад, географія переконливо свідчить про те, що найбільша кількість шкіл фіксується на сході Чернігівського повіту, а найменша – на заході, хоча у вказаних локалізованих місцевостях кількість населення є приблизно однаковою. Враховуючи загальний принцип, який був ухвалений на рівні повітового земства про те, що у кожній волості повинна функціонувати одна початкова школа, В. Варзар запропонував відкрити ще хоча б 2 школи у західній частині повіту – у Пакульській і Редьківській волостях. Селянські громади згаданих волостей вже подали клопотання про відкриття початкових шкіл. Однак, представники волосної бюрократії в особі урядників усіляко затримують процеси і процедури заснування та відкриття учбових закладів. Завершуючи, В. Варзар запропонував внести у бюджет повітового земства позиції щодо асигнування 600 руб. для забезпечення відкриття згаданих початкових шкіл, у тому числі використовуючи механізм безвідсоткової земської позики, яка повертається до бюджету у 6-річний термін. Поява шкіл у цих волостях буде актом прогресу, оскільки малочисельне населення, яке там мешкає має суто мінімальні фінансові доходи для життєдіяльності, але високий рівень освіти може надати членам громад додатковий інструмент для заробітку²⁵.

М. Константинович зауважив, що головною проблемою початкової освіти є не дефіцит фінансів, а наявність у провінції енергійних прогресивних функціонерів – подвижників справи, які зможуть очолити курс на всеосяжне просвітництво провінційного соціуму.

В. Варзар, у цілому погоджуючись з аргументами соратника по партії все ж відзначив, що будь-які фінансові рішення потрібно ухвалювати відповідально. В якості прикладу він навів випадок з початковою школою у с. Пакуль, коли вартість її побудови становила 600 рублів, а реально вона була збудована за 1000. Ця метаморфоза стала можливою завдяки згубному впливу волосного чиновництва, зокрема – урядників, які, бажаючи заробити додаткові кошти, при цьому нічого не роблячи, використовуючи свої бюрократичні повноваження, реалізовували корупційні оборудки у вигляді хабарів при юридичному оформленні відкриття школи, а також змусили підрядників збудувати для себе окрему будівлю в якості місця відпочинку для провінційних бюрократів. Усі ці факти говорять про те, що повітовому земству краще фінансувати будівництво кредитними ресурсами, а не асигнуванням готівкових коштів з бюджету.

Чернігівське повітове земство, у результаті тривалих дискусій постановило: враховуючи негативний корупційний досвід, не асигнувати фінансових ресурсів на відкриття додаткових шкіл у західній частині повіту²⁶.

29 жовтня 1878 р., на засіданні Чернігівських повітових земських зборів були розглянуті питання бюджетної політики. Репрезентант лібералів – М. Константинович зазначив, що усі невикористані ресурси затверджених кошторисів початкових шкіл повинні

²⁵ Журнали заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания 1878 года. Чернигов: Земская типография, 1879. № 3. С. 95-97.

²⁶ Ibid. С. 98-99.

передаватись не до консолідованого бюджету Міністерства народної освіти Російської імперії, а до бюджету виконавчих органів місцевого самоврядування – повітових і губернських земських та міських управ, оскільки початковою освітою населення опікуються винятково згадані виборні інститути. Саме управи повинні офіційно надавати школам відповідні фінансові субсидії, але по завершенню виборної каденції вимагати від адміністрації згаданих освітніх установ пакет звітної документації, яка б з вичерпною точністю проілюструвала увесь комплекс економічних операцій по забезпеченню функціонування навчальних закладів, у тому числі – на предмет виявлення корупційних і службових зловживань²⁷.

Не можемо не погодитись зі слушними висновками видатного українського гуманітарія, мислителя та державного діяча С. Русової про те, що земські інституції Чернігівської губернії мали чималі здобутки у сфері освіти населення, завжди яскраво відрізнялись у Російській імперії своєю опозиційністю, автономністю та свідомістю, у тому числі – національною. У царині народної освіти це помітно виявлялось на рівні підкресленої спадкоємності від епохи Гетьманщини, наприклад колишніх шкіл козацьких полків, які ще залишалися існувати у регіоні²⁸.

Висновки. Резюмуючи викладене, можемо констатувати – нововиявлені джерела цілком підтверджують тезу про те, що галузь народної освіти була об'єктом системної та постійної уваги з боку представників опозиційної аристократичної фронди північної України, зокрема на етапі 1870-х рр.

Не дивлячись на тривале скептичне ставлення селянського стану до земських навчальних закладів, яке було безпосередньо пов'язане з інертністю неосвіченості населення громад, великою скромністю їх фінансових можливостей і відсутністю належної комунікації між інститутами місцевого самоврядування та селянством, як основною верствою суспільства держави, все ж завдяки зусиллям членів земської ліберальної партії вдалося збудувати достатньо прогресивну систему народної освіти краю, яка без усіляких перебільшень стала одним з видатних досягнень практичної діяльності земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60-80-х рр. XIX ст.

Головними імперативами діяльності ліберальних земців були: захист існування спеціального шкільного фонду Борзнянського повіту як фінансово-економічного інструменту забезпечення належного функціонування системи народної освіти; регулярне наповнення бібліотек земських початкових шкіл сучасною навчально-методичною літературою, шляхом створення земських книжкових складів; забезпечення учбових одиниць пільговим, часто безвідсотковим кредитним ресурсом під гарантії виконавчих органів – земських управ, для реалізації поточних потреб і проектів навчальних закладів; ініціювання створення інституту шкільного інспектора у кожному повіті Чернігівської губернії, з метою системного контролю за діяльністю земських шкіл, у тому числі – запобіганню проявів службових зловживань і корупції; захист прав земських органів у сфері управління, нагляду та моніторингу за освітніми установами; персональний патронат учбових закладів членами земської опозиції в іпостасі попечителів та опікунів; системна турбота про постійне підвищення фінансового благополуччя земських найманих

²⁷ Ibid. № 5. С. 154.

²⁸ Русова С. Українські земства у справі заведення народної освіти. *Світло*. 1911. № 11. С. 38-41.

службовців – учителів, шляхом збільшення посадових окладів, доплат, премій і надбавок; послідовне дотримання принципів прогресивного оподаткування, як акту соціальної справедливості при фінансовому забезпеченні потреб системи народної просвіти регіону; чітке розмежування компетенції установ земського самоврядування та інститутів центральної влади при забезпеченні початкових народних шкіл і закладів середньої та вищої освіти; вимога щорічної офіційної документальної звітності про діяльність освітніх закладів перед органами земського самоврядування.

У цілому, можемо стверджувати, що діяльність земських лібералів Північного Лівобережжя у царині народної просвіти була актом прогресивного подвижництва, який був спрямований на формування хоча б мінімально освіченого суспільства на українських землях Російської імперії та фундації основ громадянського суспільства.

Nazar Kotelnytskyi

Imperatives for the development of primary education in the activities of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine (1870s)

Abstract. The publication examines the main imperatives of the development of primary education in the practical activities of the liberal party of northern Ukraine in the 1870s.

The author came to the conclusion that the field of public education was the object of systematic and constant attention from representatives of the opposition aristocratic front of northern Ukraine, in particular at the stage of the 1870s. Despite the long-standing negative attitude of the peasantry towards zemstvo educational institutions, which was directly related to the inertia of the illiteracy of the population of the communities, the great modesty of their financial capabilities and the lack of proper communication between the institutions of local self-government and the peasantry, as the main stratum of the state's society, nevertheless, thanks to the efforts of the members of the zemstvo liberal party, it was possible to build a fairly progressive system of popular education in the region, which, without any exaggeration, became one of the outstanding achievements of the practical activity of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine in the 60s–80s of the 19th century.

The main imperatives of the activities of the liberal zemstvos were: protecting the existence of the special school fund of the Borzna district as a financial and economic tool for ensuring the proper functioning of the public education system; regular filling of the libraries of zemstvo primary schools with modern educational and methodological literature, by creating zemstvo book stores; providing educational units with preferential, often interest-free credit resources under the guarantees of executive bodies – zemstvo boards, to implement current needs and projects of educational institutions; initiating the creation of the institute of a school inspector in each district of the Chernihiv province, with the aim of systematic control over the activities of zemstvo schools, including – preventing manifestations of abuse of office and corruption; protecting the rights of zemstvo bodies in the field of management, supervision and monitoring of educational institutions; personal patronage of educational

institutions by members of the zemstvo opposition in the guise of trustees and guardians; systematic concern for the constant increase in the financial well-being of zemstvo employees – teachers, by increasing salaries, bonuses, bonuses and allowances; consistent adherence to the principles of progressive taxation as an act of social justice in financially providing for the needs of the public education system of the region; a clear demarcation of the competence of zemstvo self-government institutions and central government institutions in providing primary public schools and secondary and higher education institutions; the requirement for annual official documentary reporting on the activities of educational institutions to the zemstvo self-government bodies.

In general, we can argue that the activities of the zemstvo liberals of the Northern Left Bank in the field of public education were an act of progressive asceticism, which was aimed at forming at least a minimally educated society in the Ukrainian lands of the Russian Empire and laying the foundations of civil society.

Keywords: primary education, zemstvo liberal party, zemstvo schools, Northern Left Bank